

लातूर जिल्ह्यातील भूमी उपयोग व पिकाखालील क्षेत्र

शेळके मन्मथ केरबा

संशोधक विद्यार्थी, भूगोल विभाग, श्री.हावगीस्वामी महा. उदगीर, जि.लातूर -४१३५१७

Email-ID- manmathshelke@gmail.com

कोरे गोरख माधवराव

संशोधक विद्यार्थी, भूगोल विभाग, श्री.हावगीस्वामी महा. उदगीर, जि.लातूर -४१३५१७

Email-ID- shalankore@gmail.com

१.१ प्रस्तावना :

मानवाच्या ज्या मूलभूत अशा तीन गरजा आहेत त्या म्हणजे हवा, पाणी आणि अन्न हवेशिवाय मानव काही मिनिटच जिवंत राहू शकतो. पाण्याशिवाय काही तासच जिवंत राहू शकतो. तर अन्नाशिवाय काही दिवसच जिवंत राहू शकतो. यातील सर्व गरजांचा भूमीशी संबंध आहे. मानव त्यांच्या गरजेनुसार भूमीचा उपयोग करू शकतो. ज्या प्रकारची गरज असेल त्या पद्धतीने भूमी उपयोजन केले जाते म्हणजेच भूमी उपयोजन, भूमी, पाणी, हवा व मानव या चार घटकांच्या कार्यातून निर्माण होते. एल.डी. स्टॅम्प यांनी मानवांच्या गरजांचे आवश्यकतेनुसार सहा गटात वर्गीकरण केले आहे. अन्न, घर, वाहतूक, दळणवळण, संरक्षण आणि मनोरंजन या गरजांची पूर्तता करत असताना मानवास भूमीकडेच पहावे लागते. अन्न उत्पादनासाठी मानवास कृषी व्यवसाय करावा लागतो. पडीक जमिनीचा उपयोग, आवश्यकता भासल्यास कृषीसाठी करावा लागणारा नापीक किंवा खडकाळ भूमीचा उपयोग मानवाकडून शक्यतो वाहतूक व दळणवळणासाठी केला जातो. तसेच बाग, बगीचे, क्लब, खेळाचे मैदाने इत्यादी मनोरंजनाच्या कार्यासाठी देखील भूमीचा उपयोग केला जात असतो. (डॉ.सुरेश फुले, २०१२)

मानव त्याच्या गरजेनुसार भूमीचा उपयोग करित असतो. ज्या प्रकारची गरज असेल त्या पद्धतीने भूमी उपयोजन केले जाते. म्हणजेच भूमी उपयोजन, भूमी, हवा, पाणी व मानव या चार घटकांच्या कार्यातून निर्माण होते. भूमी उपयोजन हे स्थल, कालसापेक्ष बदलत असते म्हणजेच भूमी उपयोजन हे स्थळानुसार व काळानुसार बदलत असते.

एल.डी.स्टॅम्प यांनी आपल्या The Land of Britain its use and misuse या पुस्तकात ब्रिटनच्या भूमीचे सर्वप्रथम सात गटात वर्गीकरण केले आहे. ते म्हणजे १) निव्वळ कसलेली जमीन २) पडीत जमीन ३) कूरणाची जमीन ४) फळबाग ५) गवताळ प्रदेश ६) जंगलव्याप्त क्षेत्र ७) नगरांतर्गत भूमी

भूमी उपयोजनाविषयी वेगवेगळ्या तज्ञांनी आपली मते मांडलेली आहेत.

फॉर्मन टी.डब्ल्यू. यांच्या मते, विशिष्ट क्षेत्रात विशिष्ट वेळेला विशिष्ट ठिकाणी विकसित व अविकसित भूमीचा केला गेलेला वापर म्हणजेच भूमि उपयोजन होय.

आर.बी.मंडल यांच्या मते, Land use means optimum use of every piece of land

भूमीच्या प्रत्येक तुकड्याचा पर्याय मात्रेपर्यंत वापर करणे म्हणजे भूमी उपयोजन होय.

अशा प्रकारे अनेक कारणांसाठी भूमीचा वापर केला जात असतो. हा भूमीचा प्रत्यक्षात जो वापर केला जात असतो त्यालाच भूमी उपयोजन म्हटले जाते.

१.२ स्थान व विस्तार :

१ मे १९६० रोजी महाराष्ट्र राज्याची निर्मिती झाली. उस्मानाबाद जिल्ह्यामध्ये लातूर असल्याने नंतर जनतेचे व प्रशासनाच्या सोयीसाठी म्हणून इ.स.१९८१ साली स्वतंत्र लातूर जिल्हा निर्मितीची घोषणा महाराष्ट्र राज्याचे

तत्कालीन मुख्यमंत्री बॅ.अ.र.अंतुले यांनी केली. नंतर १६ ऑगस्ट १९८२ मध्ये लातूर जिल्ह्याची घोषणा करण्यात आली.

लातूर जिल्ह्याचा अक्षवृत्तीय विस्तार १७^०५२' उत्तर ते १८^०५०' उत्तर अक्षांश यांच्या दरम्यान पसरलेला आहे. लातूर जिल्ह्याचे २०११ च्या जनगणनेनुसार एकूण भौगोलिक क्षेत्रफळ ७१५७ चौ.कि.मी. असून २०११ च्या जगणनेनुसार २४,५५,५४३ एवढी लोकसंख्या आहे. महाराष्ट्र राज्याच्या तुलनेत लातूर जिल्ह्यातील एकूण लोकसंख्येच्या २.३२ टक्के एवढे आहे. हा जिल्हा महाराष्ट्र-कर्नाटक राज्याच्या सीमेवर वसलेला आहे.

१.३ उद्दिष्ट्ये :

प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी इ.स.१९९० ते २०१० या वीस वर्षातील लातूर जिल्ह्यातील एकूण भूमी उपयोजनाचा अभ्यास करण्यात आलेला आहे.

१.४ माहिती संकलनाचे स्रोत व अभ्यास पद्धती :

प्रस्तुत संशोधनासाठी दुय्यम स्वरूपाच्या आकडेवारीचा आधार घेतला आहे. लातूर जिल्ह्यातील एकूण भूमी उपयोजनाचा करण्यासाठी १९९० ते २०१० या कालावधीतील माहितीचा आधार घेतला आहे. प्रस्तुत संशोधनाकरिता आवश्यक असणारी आकडेवारी ही प्रामुख्याने दुय्यम स्वरूपाची असून ती आर्थिक, सामाजिक समालोचन १९९० ते २०१०, लातूर जिल्हा जनगणना पुस्तिका १९९१, २००१, २०११, जिल्हा कृषी विभाग, कृषी उत्पन्न बाजार समिती, कृषी विभाग जिल्हा परिषद व वार्षिक अहवाल, शासकीय व निमशासकीय कार्यालयातील अहवाल, मासिके, गोडवा प्रकाशन पुणे, गॅझेट्स, कृषी प्रदर्शनी २०१२, इंटरनेट इत्यादीमधून माहिती संकलित केलेले आहे.

१.५ विषय विवेचन :

लातूर जिल्ह्यातील भूमी उपयोजनात प्रामुख्याने जंगलव्याप्त क्षेत्र, कुरणाखालील जमीन, पडीक जमीन, शेती लागवडीलायक जमिनीचा अभ्यास केलेला असून कृषी भूमी उपयोजनात मुख्यतः एकूण अन्नधान्याखालील क्षेत्र एकूण गळीताची पिके, एकूण नगदी पिके, एकूण फळे व भाजीपाल्याच्या पिकाचा अभ्यास केलेला आहे.

सारणी क्र.१.१

लातूर जिल्ह्यातील एकूण भूमी उपयोजन क्षेत्र (टक्केवारीमध्ये)

व्याप्त क्षेत्र	वर्षे				बदल
	१९९०-९१	१९९५-९६	२००१-०२	२००५-०६	
	१९९४-९५	२०००-०१	२००४-०५	२००९-१०	१९९०-९१ ते २००९-१०
एकूण जंगलव्याप्त क्षेत्र	४.२०	४.४७	४.७५	४.५०	+०.३
एकूण कुरणाखालील क्षेत्र	४.५०	४.५०	३.५६	३.५२	-०.९८
एकूण पडीत जमिनीखालील क्षेत्र	१.७२	२.३२	५.६५	५.७५	+४.०३
एकूण शेती लागवडीखालील क्षेत्र	८९.५८	८८.७१	८६.०४	८६.०३	-३.५५
	१००%	१००%	१००%	१००%	

स्रोत : लातूर जिल्हा, सामाजिक-आर्थिक समालोचन, १९९१-२०१०

लातूर जिल्ह्यातील भूमी उपयोजनांतर्गत १९९०-९१ ते १९९४-९५ मध्ये एकूण जंगलव्याप्त क्षेत्र ४.२० टक्के, कुरणाखालील क्षेत्र, ४.५० टक्के, एकूण पडीत जमिनीखालील क्षेत्र १.७२ टक्के, एकूण शेतीकरिता लागवडीलायक क्षेत्राने सर्वाधिक ८९.५८ टक्के क्षेत्र व्यापलेले आहे. १९९५-९६ ते २०००-०१ मध्ये एकूण जंगलव्याप्त क्षेत्र ४.४७ टक्के, एकूण कुरणाखालील क्षेत्र ४.५० क्षेत्र, एकूण पडीत जमिनीखालील क्षेत्र २.३२ टक्के तर एकूण शेतीकरिता लागवडीखालील क्षेत्राने सर्वाधिक ८८.७१ टक्के क्षेत्र व्यापलेले आहे. २००१-०२ ते २००४-०५ मध्ये एकूण जंगलव्याप्त

क्षेत्र ४.७५ टक्के आणि एकूण कुरणाखालील क्षेत्र ३.५६ टक्के, एकूण पडीत जमिनीखालील क्षेत्र ५.६५ टक्के, एकूण लागवडीखालील क्षेत्राने सर्वाधिक ८६.०४ टक्के व्यापलेले आहे. आणि २००५-०६ ते २००९-१० मध्ये एकूण जंगलव्याप्त क्षेत्र ४.५० टक्के, एकूण कुरणाखालील क्षेत्र ३.५२ टक्के, एकूण पडीत जमिनीखालील क्षेत्र ५.७५ टक्के आणि एकूण लागवडीखालील क्षेत्राने सर्वाधिक ८६.०३ टक्के क्षेत्र व्यापलेले आहे.

लातूर जिल्ह्याच्या सामान्य भूमी वापराचा अभ्यास केला असता इ.स.१९९०-९१ ते इ.स.२००९-१० या कालावधीत जंगलव्याप्त क्षेत्रात ०.३ टक्क्यांनी वाढ झालेली आहे. तर एकूण कुरणाखालील क्षेत्रात -०.९८ टक्क्यांनी ऱ्हास झालेला आहे. तसेच पडीत जमिनीखालील क्षेत्रात ४.०३ टक्केंनी वाढ झालेली असून एकूण शेती लागवडीखालील क्षेत्रात -३.५५ टक्क्यांनी ऱ्हास झालेला आहे. जिल्ह्यातील वाढते नागरीकरण, रस्ते व तलाव यामुळे लागवडीखालील क्षेत्रात ऱ्हास होत चाललेला आहे.

लातूर जिल्ह्यातील विविध पिकाखालील एकूण क्षेत्र :

जिल्ह्यातील शेती ही मुख्यतः पर्जन्यावर आधारित आहे. मर्यादित प्रमाणात सिंचनाची सुविधा असलेल्या ठिकाणी ऊस, द्राक्षे अशा नगदी पिकांचे उत्पादन घेतले जाते. इ.स.१९९१ ते २०१० पर्यंतच्या वेगवेगळ्या पिकाखालील क्षेत्राचा अभ्यास केला असता (सारणी क्र.३.२) असे स्पष्ट होते की, इ.स. १९९०-९१ ते १९९४-९५ मध्ये एकूण कडधान्याखालील क्षेत्र १४.२८ टक्के, एकूण अन्नधान्याखालील क्षेत्र १४.६९ टक्के, एकूण नगदी पिकाखालील क्षेत्र ४८.६९ टक्के, एकूण फळे व भाजीपाला पिकाखालील क्षेत्र ८.११ टक्के तर एकूण गळीत धान्य पिकाखालील क्षेत्र १४.११ टक्के क्षेत्र व्यापलेले आहे. १९९५-९६ ते २०००-०१ मध्ये एकूण कडधान्याखालील क्षेत्र १२.३६ टक्के, एकूण अन्नधान्याखालील क्षेत्र ९.६५ टक्के, एकूण नगदी पिकाखालील क्षेत्र ५२.९५ टक्के, एकूण फळे व भाजीपालाखालील क्षेत्र १२.८८ टक्के तर एकूण गळीताच्या धान्याखालील क्षेत्र १२.१६ टक्के व्यापलेले आहे.

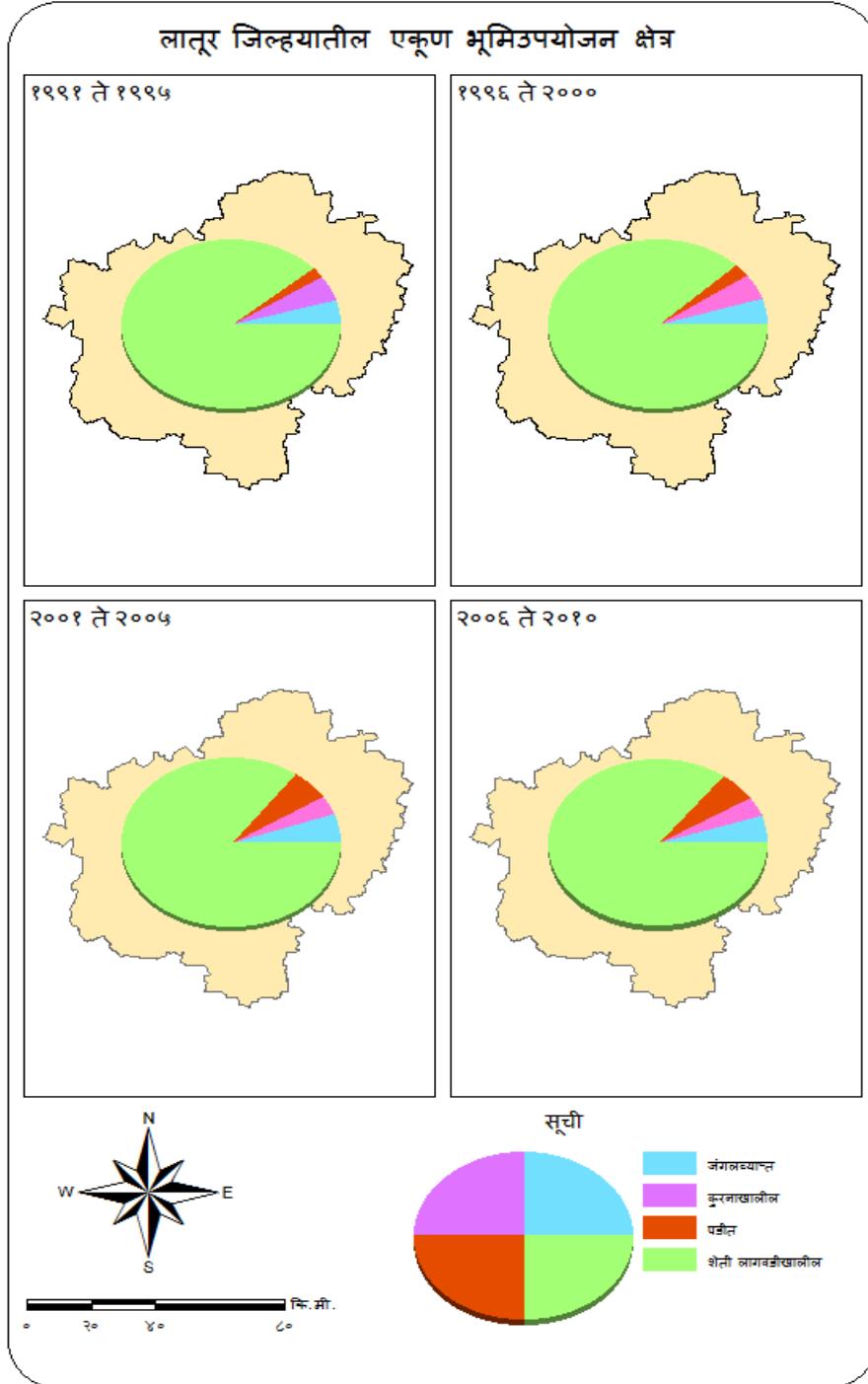
सन २००१-०२ ते २००४-०५ मध्ये सरासरी एकूण कडधान्याखालील क्षेत्र ९.९९ टक्के, एकूण अन्नधान्याखालील क्षेत्र १२.३४ टक्के, एकूण नगदी पिकाखालील क्षेत्र ५८.६५ टक्के, एकूण फळे व भाजीपाल्याखालील क्षेत्र १०.०७ टक्के तर एकूण गळीत धान्य पिकाखालील क्षेत्र ८.९५ टक्के क्षेत्र व्यापलेले आहे. सन २००५-०६ ते २००९-१० मध्ये एकूण कडधान्याखालील क्षेत्र ९.९९ टक्के एकूण अन्नधान्य पिकाखालील क्षेत्र ९.८० टक्के एकूण नगदी पिकाखालील क्षेत्र ५७.५५ टक्के एकूण फळे व भाजीपाला पिकाखालील क्षेत्र ११.१४ टक्के तर एकूण गळीत धान्याखालील क्षेत्र ११.३२ टक्के क्षेत्र व्यापलेले आहे.

सारणी क्र.१.२

लातूर जिल्ह्यातील विविध पिकाखालील एकूण क्षेत्र (टक्केवारीमध्ये)

व्याप्त क्षेत्र	वर्षे				बदल
	१९९०-९१ १९९४-९५	१९९५-९६ २०००-०१	२००१-०२ २००४-०५	२००५-०६ २००९-१०	
एकूण कडधान्य पिकाखालील क्षेत्र	१४.२८	१२.३६	९.९९	९.९९	-४.२९
एकूण अन्नधान्य पिकाखालील क्षेत्र	१४.६९	९.६५	१२.३४	९.८०	-४.८९
एकूण नगदी पिकाखालील क्षेत्र	४८.६९	५२.९५	५८.६५	५७.५५	+८.८६
एकूण फळे व भाजीपाला पिकाखालील क्षेत्र	८.११	१२.८८	१०.०७	११.१४	+३.०३
एकूण गळीत धान्य पिकाखालील क्षेत्र	१४.११	१२.१६	८.९५	११.३२	-२.७९
एकूण	१००%	१००%	१००%	१००%	१०० %

स्रोत : लातूर जिल्हा, सामाजिक-आर्थिक समालोचन, १९९१-२०१०

वरील तक्त्यावरून असे स्पष्ट होते की, सन १९९० ते २०१० या विस वर्षांच्या काळात एकूण नगदी पिकाखालील क्षेत्रात ८.८६ टक्क्याने तर एकूण फळे व भाजीपाला पिकाखालील क्षेत्रात ३.०३ टक्क्याने वाढ झालेली आहे. तसेच एकूण कडधान्य पिकाखालील क्षेत्रात ०४.२९ टक्क्यांनी, अन्नधान्य पिकाखालील क्षेत्रात ४.८९ टक्क्यांनी आणि

गळीतधान्य पिकाखालील क्षेत्रात २.७९ टक्क्यांनी घट झालेली दिसून येते. यावरून असे स्पष्ट होते की, शेतकऱ्यांचा उत्पादनाचा कल हा नगदी पिकावर जास्त आहे. त्याबरोबरच फळे भाजीपाला उत्पादनापासून आर्थिक उत्पन्न जास्त होत असल्याने त्याचेही क्षेत्र वाढलेले दिसून येते.

१.६ निष्कर्ष :

लातूर जिल्ह्यातील कृषी भूमी उपयोजनाचा अभ्यास करत असताना एकूण कडधान्य पिकाखालील क्षेत्रामध्ये १९९०-९१ ते १९९४-९५ मध्ये १४.२८ टक्के क्षेत्र १९९५-९६ ते २०००-०१ मध्ये १२.३६ टक्के २००१-०२ ते २००४-०५ मध्ये ९.९९ टक्के आणि २००५-०६ ते २००९-१० मध्ये ९.९९ टक्के क्षेत्र एकूण कडधान्य पिकाखालील क्षेत्र होते. या वीस वर्षांच्या कालावधीत एकूण कडधान्य पिकाखालील क्षेत्रामध्ये ४.२९ टक्के घट झालेली दिसते.

जिल्ह्यातील एकूण अन्नधान्य पिकाखालील क्षेत्रामध्ये १९९०-९१ ते १९९४-९५ मध्ये १४.६९ टक्के १९९५-९६ ते २०००-०१ मध्ये ९.६५ टक्के २००१-०२ ते २००४-०५ मध्ये १२.३४ टक्के आणि २००५-०६ ते २००९-१० मध्ये ९.८० टक्के आहे. तर या वीस वर्षांच्या कालावधीत -४.८९ टक्के एकूण अन्नधान्य पिकाखालील क्षेत्रात घट झालेली दिसते.

जिल्ह्यातील एकूण नगदी पिकाखालील क्षेत्रामध्ये १९९०-९१ ते १९९४-९५ मध्ये ४८.६८ टक्के १९९५-९६ ते २०००-०१ मध्ये ५२.९५ टक्के २००१-०२ ते २००४-०५ मध्ये ५८.६५ टक्के आणि २००५-०६ ते २००९-१० मध्ये ५७.६५ टक्के वाढ झालेली आहे. यावरून जिल्ह्यात एकूण नगदी पिकाखालील क्षेत्रामध्ये १९९० ते २०१० मध्ये ८.८६ टक्के वाढ झालेली आहे.

जिल्ह्यात एकूण फळे व भाजीपाला पिकांमध्ये १९९०-९१ ते १९९४-९५ मध्ये ८.११ टक्के १९९५-९६ ते २०००-०१ मध्ये १२.८८ टक्के २००१-०२ ते २००४-०५ मध्ये १०.७ टक्के आणि २००५-०६ ते २००९-१० मध्ये ११.१४ टक्के फळे व भाजीपाला पिकाखालील क्षेत्र होते. यावरून या कालावधीत ३.०३ टक्के एकूण फळे व भाजीपाला पिकांमध्ये वाढ झालेली आहे.

जिल्ह्यात एकूण गळीत धान्य पिकांमध्ये १९९०-९१ ते १९९४-९५ मध्ये १४.११ टक्के १९९५-९६ ते २०००-०१ मध्ये १२.१६ टक्के २००१-०२ ते २००४-०५ मध्ये ८.९५ टक्के आणि २००५-०६ ते २००९-१० मध्ये ११.३२ टक्के आहे यावरून या कालावधीत -२.७९ टक्के एकूण गळीत धान्य व पिकाखालील घट झालेली आहे.

लातूर जिल्ह्यात सोयाबीन पिकाखालील क्षेत्रामध्ये १९९०-९१ ते १९९४-९५ मध्ये सर्वाधिक औसा तालुक्यात ३०.८४ टक्के व सर्वात कमी निलंगा तालुक्यात १०.५५ टक्के क्षेत्र होते. १९९५-९६ ते २०००-०१ मध्ये सर्वाधिक उदगीर तालुक्यात २७.२३ टक्के आणि सर्वात कमी जळकोट तालुक्यात ०.५३ टक्के होते. २००१-०२ ते २००४-०५ मध्ये औसा तालुक्यात सर्वाधिक ५७.०६ टक्के आणि सर्वात कमी जळकोट तालुक्यात १.३१ टक्के होते. तर २००५-०६ ते २००९-१० मध्ये लातूर तालुक्यात सर्वाधिक १४.९३ टक्के तर सर्वात कमी जळकोट तालुक्यात ३.०७ टक्के क्षेत्र सोयाबीन पिकाखाली होते.

संदर्भ ग्रंथ :

- १) डॉ.सुरेश फुले कृषी भूगोल विद्याभारती प्रकाशन, लातूर
- २) माजिद हुसेन (२०००) : कृषी भूगोल रावत पब्लिकेशन, जयपूर
- ३) अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय मुंबई (१९९०-२०१०) जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन (लातूर जिल्हा)